УДК 81'1

Г.Ә. Нәбиуллина,
З.Н. Кириллова

ФЛЕРА САФИУЛЛИНА: ФӘНГӘ БАГЫШЛАНГАН ГОМЕР
(Тел галиме Ф.С. Сафиуллинаның тууына 85 ел тулу уңаеннан)

В статье освещаются основные направления научно-исследовательской и научно-методической деятельности известного татарского языковеда профессора Ф.С. Сафиуллиной, труды которой внесли большой вклад в развитие современного татарского языкознания и тюркологии. Она посвящается 85-летию со дня рождения учёного.

Ключевые слова: ученый, Флера Садриевна Сафиуллина, татарское языкознание, научное наследие, филология, татарский язык.

The article highlights the main directions of research and scientific and methodological activities of the famous Tatar linguist Professor F.S. Safiullina, whose works have made a great contribution to the development of modern Tatar linguistics and Turkology. It is dedicated to the 85th anniversary of the scientist's birth.

Keywords: scientist, Fleura Sadrievna Safiullina, Tatar linguistics, scientific heritage, philology, Tatar language.

Флера Садрый кызы Сафиуллина – тел галиме, филология фәннәре докторы, профессор, Татарстан Республикасының атказанган укытучысы, Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе, Халыкара төрки академия академигы, татар тел белеме һәм тюркология өлкәсендәге фәнни хезмәтләре белән Татарстанда һәм Россиядә генә түгел, дөньяның күп илләрендә танылган галимә.

Ф.С. Сафиуллина Казан дәүләт университетының тарих-филология факультеты татар теле һәм әдәбияты бүлегендә белем ала. 1960 елда укуын кызыл диплом белән тәмамлагач, университетның яңа оешкан татар теле кафедрасында башта лаборант булып эшкә урнаша. Бер елдан ассистент вазифасын үти башлый. Ф.С. Сафиуллина, М.З. Зәкиев җитәкчелегендә аспирантура үтеп, 1966 елда «Татар телендә сүз тәртибе» дигән темага кандидатлык диссертациясен уңышлы яклый һәм филология фәннәре кандидаты дәрәҗәсенә ия була. Бу диссертация тагын да баетылып, 1974 елда «Татар телендә сүз тәртибе» дигән исем белән аерым китап булып басылып чыга. Хезмәттә сүз тәртибе мәсьәләләре, җөмләнең актуаль кисәкләргә бүленеше, грамматик кисәкләрнең урнашу тәртибе, инверсия, сүз тәртибенә нигезләнгән стилистик чаралар җентекләп анализлана.

1972 елдан Ф.С. Сафиуллина университетның татар теле кафедрасында доцент вазифасында эшли башлый. Ул төрле елларда

«Тел белеменә кереш», «Татар әдәби теленең синтаксисы», «Татар теленең тарихи синтаксисы», «Татар сөйләм теле синтаксисы», «Татар теленең лексикологиясе», «Тәрҗемә теориясе һәм практикасы», «Чит аудиториядә татар теленә өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре», «Текст стилистикасы» фәннәреннән дәресләр алып бара. Ф.С. Сафиуллина күпьеллык гыйльми тикшеренүләре һәм укыту тәҗрибәсе нигезендә уку-укыту кулланмалары һәм программалар бастырып чыгара.

1989 елда Казан дәүләт университетында татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләр факультеты ачыла. 1992 елда «Чит телле аудиториядә татар теле» кафедрасы төзелә һәм Ф.С. Сафиуллина шул кафедраның мөдире итеп билгеләнә. Ул тиз арада кафедраны аякка бастыра, укытучылар туплый, аспирантлар әзерли, диплом эшләре яздыра, күпсанлы кулланмалар һәм дәреслекләр яза. Кафедра белән 70 яшенә – 2008 елга кадәр җитәкчелек итә.

Галимә җитәкчелегендә чит ил һәм Россия университетлары белән фәнни-тикшеренү элемтәләре булдырыла. Ул Берлинның Азат университетындагы Тюркология институты белән хезмәттәшлек итә, алман студентларына татар теленнән дәресләр бирә, Хельсинкида яшәүче фин татарларына лекцияләр укый. Моннан тыш, Казан университетына тел өйрәнү максаты белән килгән бик күп чит ил – Алмания, Швейцария, Англия, Америка, Корея, Кытай, Монголия, Япония һ.б. илләр вәкилләренә, шулай ук университетның башка бүлекләрендә укучы студентларга татар теле өйрәтә. Шул рәвешле, галимә татар теленең дәүләт теле буларак яшәешенә, татар телен чит тел сыйфатында өйрәтүгә үзеннән зур өлеш кертә.

1990 елларда Ф.С. Сафиуллина «Идел», «Татарстан» журналларында, «Известия Татарстана» газетасында татар теленә өйрәтү дәресләре бастырып килә һәм үзөйрәткечләр, сөйләүлекләр төзү эшенә алына. 1991 елда кыска вакыт эчендә татар телендә аралашу күнекмәләрен үзләштерергә теләүчеләр өчен «Татар теле: үзөйрәткеч» дип исемләнгән кулланмасын төзеп бастыра. Бу үзөйрәткеч күнегүләр һәм биремнәр комплексын үз эченә алган 50 дәрестән тора, кушымтада татарча-русча сүзлекчә, ике телдә фразеологик берәмлекләр, татар мәкальләре, халык иҗаты үрнәкләре һ.б. бирелә.

Галимә 1994 елда «Татарский язык в диалогах: учебное пособие для изучающих татарский язык» уку-укыту кулланмасын чыгара. Китап татар телен өйдә, курсларда, эштә өйрәнергә теләүчеләр өчен билгеләнгән. Аның төп үзенчәлеге – дәресләр җанлы сөйләмгә нигезләнгән диалоглар мисалында алып барыла. Югарыда телгә алынган уку-укыту кулланмалары, фәнни-методик яктан тагын да баетылып, коммуникатив биремнәр, күнегүләр белән тулыландырылып, 2000 елда «Татарский язык на каждый день. Самоучитель» дигән исем астында дөнья күрә.

Ф.С. Сафиуллина 1998 елда К.С. Фәтхуллова, Ә.Ш. Йосыпова, Л.М. Ризванова белән берлектә уку йортлары студентлары һәм югары

сыйныф укучылары, шулай ук татар телен өйрәнергә теләүчеләр өчен «Татар теле: Интенсив курс» дәреслеген әзерләп бастыра. Тәкъдим ителгән дәреслектә 30 татар теле дәресе, грамматика, сөйләм этикеты элементлары һәм дәресләрдә кулланылган лексик берәмлекләрнең татарча-русча сүзлекчәсе бар. Һәр тема үз эченә грамматик, лексик минимум һәм монологик, диалогик сөйләмне үстерү өчен күнегүләр сериясен ала.

2001 елда Ф.С. Сафиуллинаның дистә еллар татар телен чит тел буларак укыту тәҗрибәсенә таянып язылган «Татар телен өйрәнүнең фәнни-методик нигезләре» монографиясендә татар телен чит тел буларак укытуның теориясе һәм практикасына караган актуаль мәсьәләләр яктыртыла. Анда татар һәм рус телләренең чагыштырма-типологик характеристикасы, телне өйрәтүнең лингвистик һәм методик нигезләре, татар телен өйрәтүне педагогик технологияләр нигезендә оештыру, сөйләм эшчәнлеге төрләренә өйрәтү һ.б. проблемаларга зур игътибар бирелә.

Ф.С. Сафиуллина – күптөрле сүзлекләр авторы да: ул, татар лексикографиясендә беренчеләрдән булып, синонимнар, антонимнар, омонимнар сүзлекләре, татарча-русча, русча-татарча кесә сүзлекләре, татарча-русча фразеологик сүзлек, татарча-русча лингвистик терминнар сүзлеге, балалар өчен рәсемле сүзлекләр, инглизчә-татарча-русча уку-укыту сүзлеге һ.б. дөньяга чыгара. 1996 елда нәшер ителгән «Татарча-русча һәм русча-татарча кесә сүзлеге» бик күп тапкырлар басылып, әлегә кадәр китап кибетләрендә еш сатыла торган басма буларак билгеләнә.

Татар тел белемендә беренче тәҗрибә буларак, 1997 елда Ф. Сафиуллина, Л. Ризванова белән берлектә, «Татарча-русча антонимнар сүзлеге» һәм «Татар теленең омонимнар сүзлеге»н төзеп дөньяга чыгара. Ике сүзлектә дә меңәр пар сүз туплап бирелә. Антонимнарның мәгънәләре татар халык мәкальләре аша аңлатыла. Икенче сүзлектә исә төп игътибар омонимнарның лексик төрләренә бирелә, шулай ук аерым грамматик омонимнар да урын ала. Капма-каршы мәгънәле сүзләрне тагын да күбрәк туплап, галимә 2003 елда «Татарча-русча, русча-татарча антонимнар сүзлеге»н чыгара, ике елдан соң исә хәзерге татар поэзиясе һәм мәкальләрдән тупланган мисаллар нигезендә күләмле «Антонимнар сүзлеге» дөнья күрә.

1998 елда Ф. Сафиуллина «Татарча-русча тел белеме терминнары сүзлеге»н төзеп бастыра. 1953 елдан бирле әлеге өлкәдә сүзлекнең булмавы, бу вакыт эчендә күпсанлы яңа терминнарның барлыкка килүе моңа этәргеч бирә. Шул ук елда «Балалар өчен русча-татарча рәсемле сүзлек» тә чыгарыла.

Ш.С. Ханбикованың 1962 елда чыккан «Синонимнар сүзлеге»н нигез итеп алып, ике галимә 1999 елда шул ук исемдәге сүзлек бастыралар. 2 мең сүз, 400 оядан гыйбарәт нигез сүзлек бу басмада 25 меңгә якын мәгънәдәш сүзне берләштергән 4500дән артык ояга кадәр үстерелә.

2001 елда дөнья күргән «Татарча-русча фразеологик сүзлек», гомумән, татар тел белемендә беренче тапкыр эшләнә. Анда 16 меңнән артык татар фразеологизмы рус телендәге эквивалентлары белән бирелә.

Әлеге сүзлекләрдән тыш, Ф. Сафиуллина «Китапханәләр, нәшриятлар һәм мәгълүмат оешмалары хезмәткәрләре өчен русча-татарча сүзлек» (1998, төз. Г.Г. Габделганиева, Г.Г. Шаһиәхмәтова, И.Г. Һадиев һ.б.); «Татарча-русча тамырдаш сүзләр сүзлеге» (2007, төз. З.Н. Кириллова, Ә.Ш. Йосыпова, И.Г. Мифтахова) һ.б. сүзлекләрне төзүдә дә катнаша.

Гомумән, тел белән бәйле кайсы гына тармакны карасак та, лексикология булсын, лексикография, тәрҗемә гыйлеме, уку-укыту методикасы яки лингвофольклористика фәне – нигезендә тел галиме Ф.С. Сафиуллинаның фәнни-теоретик хезмәтләре ята. Шулай да ул – беренче чиратта, синтаксист галим. Ул татар әдәби һәм сөйләм теленең синтаксик яссылыкта үсеш-үзгәреш динамикасын өйрәнеп, аның төп тенденцияләрен билгели. Номинатив җөмләләр, күзаллаулы баш килеш, парцелляция, өстәлмәләр кебек синтаксик күренешләрне аерып алып өйрәнү иң элек булып аның хезмәтләрендә башлана.

Ф.С. Сафиуллина яңа юнәлешкә – сөйләм теле синтаксисына нигез сала һәм «аны аерым фән дәрәҗәсенә күтәрә». Аның 1978 елда басылган «Синтаксис татарской разговорной речи» дигән күләмле монографиясендә сөйләм теле синтаксисын чагылдырган кабатлаулар, раслау һәм инкяр җөмләләр, эллиптик төзелмәләр, семантик тартылу кебек күренешләр тикшерелә.

Галимәнең 1990 елда язылган «Развитие синтаксического строя татарского языка в советский период (простое предложение)» дигән монографиясе татар теленең синтаксик төзелешен, аның үсеш закончалыкларын аңлатып язылган саллы фәнни хезмәт булып тора һәм татар тел белемендә генә түгел, гомумән, тюркологиядә югары бәяләнә. Хезмәттә ким җөмләләр, эллипсис, аерымланган кисәкләр, кереш сүзләр, керешмәләр, номинатив һәм сүз җөмләләр, күзаллаулы баш килеш, инфинитив җөмләләрнең активлаша баруы билгеләнә, шул нигездә гади җөмләләрнең төзелеше үзгәрә баруы дәлилләнә.

1993 елда Ф.С. Сафиуллинаның «Текст төзелеше» дип аталган монографиясе басылып чыга. Тел һәм әдәбиятның синтезын чагылдырган әлеге уникаль хезмәттә текст оешу закончалыклары һәм текст стилистикасына караган төп мәсьәләләр үзәктә тора. Галимә, Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов, Ә. Еники, Г. Исхакыйның поэтик синтаксисын тикшереп, татар теленең синтаксик байлыгын, аһәңен, егәрле, хисле булуын күрсәтә.

Урау юллар аша булса да, 2000 елны «Развитие синтаксического строя татарского литературного языка, XX в.» дигән темага фәнни доклад рәвешендә якланган докторлык диссертациясе төрки тел гыйлемендә югары бәяләнә.

Ф.С. Сафиуллинаның синтаксис өлкәсендәге хезмәтләре, әлбәттә, болар белән генә чикләнми, ул татар һәм рус телләренең чагыштырма синтаксисын өйрәнүгә дә зур өлеш кертә. Аның М.З. Зәкиев, К.З. Зиннәтуллина, С.М. Ибраһимов, Л.К. Бәйрәмова белән берлектә язган монографияләре, дәреслек-кулланмалары тел белгечләре, тәрҗемәчеләр өчен бүгенге көндә дә әһәмиятле.

Пунктуациянең төп кануннарын, кагыйдәләрен, принципларын барлауда, камилләштерүдә дә Флера Сафиуллина зур эш башкара.

Флера Садрый кызы Сафиуллина – Татарстан Республикасының атказанган укытучысы, татар мәгарифен үстерүдәге зур хезмәтләре өчен Каюм Насыйри исемендәге премия иясе, Халыкара төрки академия әгъзасы. 2000 елда ул «Хезмәтем – бәхетем» номинациясендә «Ел хатын-кызы» исеменә лаек була һәм «Сөембикә» журналының «Сөембикә беләзеге» белән бүләкләнә. Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты каршындагы телләр турындагы Законны гамәлгә ашыру комитеты әгъзасы, «Сөембикә», «Ялкын», «Мәгариф» журналларының редколлегия әгъзасы була.

Фәндә үз мөстәкыйль карашын, үз мәктәбен булдырган галимәнең күпсанлы монографияләрендә һәм фәнни мәкаләләрендә тел гыйлеменең хәзерге көндә дә гаять актуаль булган мәсьәләләре күтәрелә. Флера Садриевна яшь буынның, аспирантларының гаҗәеп остазы да була. Аның җитәкчелегендә татар тел белеменең актуаль мәсьәләләре буенча дистәдән артык кандидатлык диссертациясе яклана. Ярты гасыр дәвамында югары уку йортларында, педагогик көллиятләрдә, мәктәпләрдә татар теле Ф.С. Сафиуллинаның дәреслекләре, методик ярдәмлекләре нигезендә укытыла.

Ф.С. Сафиуллина шәхси сыйфатлары ягыннан да күркәм кеше иде: ул бик кешелекле, намуслы, тырыш, ачык күңелле, юмарт һәм кунакчыл булуы белән аерылып торды. Ягымлы тавышы белән бик матур итеп сөйли, моңлы итеп җырлый иде. Юкка гына аны татар язучысы Рафаил Сибат «чәчәк телле галимә» [Фәнгә багышланган..., 2008, б. 77; Казан университетында..., 2013, б. 5] дип атамагандыр.

Казан дәүләт университетында Флера Садриевнадан дәресләр алган студентлар аны бик яхшы укытучы, фәнни җитәкче, оештыручы буларак беләләр. Сөйләме, үз-үзен тотышы, кешелекле мөнәсәбәте белән ул студентларны үзенә гашыйк итә белә торган кеше иде. Тирән белеме, киң күзаллавы, заманча фикерләре, матур тавышы һәр студентны фән дигән серле дөньяга өнди, ул оештырган «Тел бәйгеләре», татар теле олимпиадалары, танылган галимнәр белән очрашулар, төрле кичәләр һәр студентның күңелендә озак еллар буе саклапыр.

Ф.С. Сафиуллина – бик күп укытучыларның, язучы, мөхәррир, журналистларның, тәрҗемәчеләрнең, галимнәрнең укытучысы, остазы. Бүгенге көндә ул тәрбияләгән белгечләр, фәнни-педагогик кадрлар, татар зыялылары республикабызда, Россиядә һәм чит илләрдә төрле урыннарда, төрле җаваплы вазифаларда хезмәт куя, зурдан-зур

уңышларга ирешә. «Кеше китә, җыры кала», – диләр. Олуг галимә бакыйлыкка күчсә дә, аның фәнни-методик мирасы яшәр, якты истәлеге мәңге сакланыр. Ярты гомерен тел гыйлеменә багышлаган мөхтәрәм профессор Ф.С. Сафиуллинаның эшчәнлеге, һичшиксез, шәкертләре хезмәтләрендә дәвам итәр.

Әдәбият

Казан университетында – ярты гасыр. Казан: Ихлас, 2013. 220 б.

Кириллова З.Н. Төрки тел белеменең күренекле вәкиле Флера Сафиуллина // Научное наследие В.А. Богородицкого и современный вектор исследований Казанской лингвистической школы: тр. и матер. междунар. конф. (Казан. федер. ун-т, 14–17 окт. 2018 г.): в 2 т. / под общ. ред. К.Р. Галиуллина, Е.А. Горобец, Э.А. Исламовой. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2018. Т. 1. С. 104–108.

Нәбиуллина Г.Ә. Ф.С. Сафиуллинаның синтаксис өлкәсендәге эшчәнлеге // Казан университетында – ярты гасыр. (Казан университеты галиме профессор Ф.С. Сафиуллинаның якты истәлегенә багышлана). Казан: Ихлас, 2013. Б. 30–33.

Сафиуллина Ф.С. Синтаксис татарской разговорной речи. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. 150 с.

Сафиуллина Ф.С. Татар теле: Интенсив курс» / соавторлары – К. С. Фатхуллова, А. Ш. Юсупова, Л.М. Ризванова. Казан: Хәтер, 1998. 272 б.

Сафиуллина Ф.С. Татар теле: үзөйрәткеч. Казан: Татар. кит. нәшр. 1991. 445 б.

Сафиуллина Ф.С. Татар телен өйрәнүнең фәнни-методик нигезләре. Казан: Хәтер, 2001. 432 б.

Сафиуллина Ф.С. Татар телендә сүз тәртибе. Казан: Татар. кит.нәшр., 1974. 150 б.

Сафиуллина Ф.С. Татарский язык в диалогах: Учеб. пособие для изучающих татар. яз. Казань: Магариф, 1994. 221.

Сафиуллина Ф.С. Татарский язык на каждый день. Самоучитель. Казан: Хәтер, 2000. 419 б.

Сафиуллина Ф.С. Развитие синтаксического строя татарского языка в советский период (простое предложение). Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1990. 230 с.

Сафиуллина Ф.С. Сопоставительный синтаксис русского и татарского языков. Казань: Татар. кн. изд-во, 2007. 230 с. Соавторы: М.З. Закиев, С.М. Ибрагимов, К.З. Зиннатуллина.

Сафиуллина Ф.С. Текст төзелеше. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1993. 263 б.

Фәнгә багышланган гомер. Казан, Казан ун-ты нәшр., 2008. 213 б.

Нәбиуллина Гүзәл Әмир кызы,
филология фәннәре кандидаты, Казан (Идел буе) федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты доценты

Кириллова Зоя Николаевна,
филология фәннәре кандидаты, Казан (Идел буе) федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты доценты